

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAHSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

PEDAGOGIKA FAKULTETI

Pedagogika va psixologiya kafedrası

o'qituvchilari **Badritdinova Madina Baxromovnaning**

**KOGNITIV USLUB BILAN BOG'LIQ
METAUSLUBLARNING RIVOJLANISHI**

mavzudagi

ILMIY MAQOLASI

NAMANGAN-2019

Hozirgi globallashuv jarayonlari va fan – texnika sohasidagi ilg'or tadqiqotlar ijtimoiy soha vakillarining zimmasiga shaxsning jamiyat talablari bilan uyg'un rivojlanishi va faol bilish motivatsiyasini qaror toptirish bilan bog'liq zaruriy vazifalarni yuklaydi. Respublikamizda ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri mustaqil qaror qabul qila oladigan va ijodiy fikrlaydigan yuksak malakali kadrlar tayyorlashdir. Zamonaviy ta'lim tizimi har bir pedagogdan kasbiy kompetentlikka ega bo'lishni, o'qitishning eng ilg'or texnologiyalarini o'zlashtirishni, fanning so'nggi yutuqlaridan xabardor bo'lishni, o'quvchilarning individual – psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ular bilan ta'lim – tarbiya ishlarini olib borish malakasiga ega bo'lishni taqozo etmoqda. Ta'lim – tarbiya jarayonida har bir o'quvchining individual uslubini, shuningdek kasbiy faoliyat samaradorligini ta'minlashga yordam beruvchi kognitiv uslubini shakllantirishga erishishi lozim.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarga o'qituvchi tomonidan bir xil ta'lim – tarbiya beriladi. Lekin o'quvchilarning o'zlashtirishlari va o'quv faoliyatini qabul qilishlari har xil. O'quvchining ta'lim jarayoniga munosabati o'quv faoliyatida diqqatini to'g'ri yo'naltira olishi, qiziqishida va qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun iroda kuchini sarflashga tayyor ekanligida namoyon bo'ladi. O'quvchilar tomonidan bilimlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirilishi ular diqqatining barqarorligi, tez va oson zarur ob'yektlar ustida to'planishi, to'g'ri taqsimlanishi, idrok qilishning aniqligi, tafakkur qilishning tezligi, izchilligi, mazmundorligi, mustaqilligi, chuqurligi, esda saqlashning mustahkamligi, qayta esga tushirishning aniqligi va boshqa xususiyatlarga bog'liq. Shuning uchun ham ta'lim jarayonida o'quvchilar kognitiv uslubini o'rganish va diagnostika qilish dolzarb vazifalardan biridir.

“Kognitiv uslub” tushunchasi psixologik adabiyotlarga ingliz tilidan kirib kelgan bo'lib, “*cognitive style*” so'zi tarjima qilinganda “bilish uslubi” degan ma'noni anglatadi. Biroq, “bilish” va “kognitiv” tushunchalari sinonim emas. “Bilish” – ob'yektiv voqealikni individual ongda aks ettirish jarayoniga tegishli bo'lib, u sensor, pertseptiv, mnemik, fikrlash shaklidagi bilish obrazlaridir. “Kognitiv” – tushunchasi turli darajadagi bilish obrazlarining shakllanishida

ishtirok etadigan axborotlarni qayta ishlashning psixologik mexanizmiga taalluqlidir. Oddiy qilib aytganda, borliqni o'rganishning o'ziga xos individual uslubidir.

So'nggi paytlarda kognitiv uslub bilan bog'liq ko'plab metatushunchalar (metauslublar) vujudga kela boshladiki, ular mazkur vaziyatdagi aniq kognitiv uslublarni ifodalashda qo'llanilishi mumkin. Bular [5]:

- artikulirovanlik – globallik (Uitkin, Dik, Faterson, Gudenoug, Karp, 1974);
- analitiklik – sintetiklik (Kolga, 1976; SHkuratova,1974);
- obrazlilik – verballik va yaxlitlik – detallik (Riding,1997).

J.Byuffonnnig “Uslub – bu odam” iborasiga amal qilgan holda uslub tushunchasi psixik faollikning barcha sohalariga nisbatan tadbiiq etila boshlandi. Psixologik adabiyotlarda “baholash uslubi” (Beznosov,1982), “Hissiy uslub” (Dorfman,1989), “pedagogik muloqot uslubi” (Korotaev, Tambovtseva, 1990), ”maktabgacha yoshdagi bolalar psixik faoliyatining uslubi” (Stetsenko,1983), “shaxsning hayot uslubi” (Zlobina, 1982), “faollik uslubi” (Vyatkin,1992), “qiyin hayotiy vaziyatlarda o'zini tuta bilish uslubi” (Libina,1996), “faoliyatni boshqarish uslubi”(Morosanova, 1998) va hakazo.

Kognitiv uslub tushunchasi esa shaxs psixologiyasi va bilish psixologiyasining chegarasida shakllangan. Uslub so'zining qo'shilishi bilan u o'ziga xos tusga ega bo'lgan. SHaxs psixologiyasida uslubni individuallik namoyon bo'lishining eng yuqori darajasi sifatida ta'riflansa, bilish psixologiyasida esa intellektual faoliyatning rasmiy tabiatga ega ekanligini ta'kidlagan holda, uning psixik taraqqiyotning past yoki yuqori darajasiga aloqador emasligi e'tirof etiladi.

Uslubli yondashuvning shakllanishi bilish psixologiyasining predmetini transformatsiya qilinishiga olib keldi. Agar dastlab bilish psixologiyasi bilish faoliyatining umumiy qonuniyatlari haqidagi fan bo'lsa, hozirda kishilarning borliqni bilish uslubidagi individual farqlarning mexanizmlari haqidagi fanga aylandi. Har bir tushuncha o'ziga xos tarixga ega. Jumladan kognitiv uslub

tushunchasining shakllanishini o'rganish uchun ko'plab nazariyalarni tahlil qilish zarur.

G.Uitkin ishlarida kognitiv uslub tushunchasi geshtal't psixologiyadagi maydon va maydondagi xulq – atvor haqidagi geshtal't psixologik tasavvurlar doirasida shakllandi. Har bir kishiga maydon (predmetli va ijtimoiy borliq) turlicha darajada ta'sir etadi. Ba'zilarning xulq – atvori ko'p jihatdan maydonga tobe (xulq – atvorning maydonga tobe tipi) bo'lsa, boshqalarniki ichki faollikka yo'naltirilgan (xulq – atvorning mustaqil tipi) bo'ladi.[1]

“Artikulyatsiyalangan” tushunchasi “analitik”, “differentsiialashgan”, “ma'lum tartibda tuzilgan” tushunchalariga sinonim hisoblanadi. Psixologik differentsiatsiyaning quyidagi to'rtta sohasi farqlanadi[2]:

1. Artikulyatsiyalashgan intellektual faoliyat ko'rsatish (bilish artikulyatsiyalarining me'yori). Dastlab maydonga tobelik – maydondan mustaqillik hodisasi pertseptiv faoliyat materiallari asosida tavsiflangan bo'lib, u murakkab pertseptiv obrazdagi oddiy qismlarni ajratib olishda namoyon bo'ladi.

Maydonga tobelik–maydondan mustaqillik kognitiv uslubi individual pertseptiv tajribaning artikulyatsiya qilish me'yorini ifodalaydi. Natijada idrokdagi analitik qobiliyat boshqa intellektual faoliyat sohasidani analiz qilish va ma'lum tartibda tuza olish qobiliyati bilan bir qatorda qaraladigan bo'ldi.

2. O'zining jismoniy tanasi haqidagi artikulyatsiyalangan tasavvurlar (o'zining jismoniy tanasi obrazining artikulyatsiya o'lchovi). Psixologik differentsiatsiya o'z tanasi haqidagi nisbiy global sub'yektiv qarashdan uning tarkibiy qismlari, o'zaro munosabati hamda chegaralarini aniq anglashgacha rivojlanib boradi.

3. SHaxsiy mansublik hissi (ijtimoiy muhitdan o'zining “Men” obrazini ajratib olish mezon). Uitkinning fikricha, “Men” obrazining differentsiatsiya darajasi shaxslararo o'zaro ta'sir vaziyatida mustaqil va o'zini qanoatlantira oladigan darajada harakat qilishda ifodalanadi.

4. SHikast yetkazuvchi tajribadan maxsus himoyalanih va affektiv reaksiyalarni nazorat qilish. Psixologik mexanizmlar ixtisoslashmagan (global

tarzda tajribadan foydalanish) yoki ixtisoslashgan (tajriba dastlabki differentsiatsiya asosida jalb qilinadi) bo'lishi mumkin.

Ixtisoslashmagan himoya mexanizmlari negativizm va siqib chiqarishdan iborat bo'lib, ular shikast yetkazuvchi vaziyatni butunlay qabul qilmaslik yoki yoqimsiz tajribadan voz kechishda namoyon bo'ladi.

Ixtisoslashgan himoya mexanizmlari – izolyatsiya (ajratib qo'yish), intellektualizatsiya va proyektsiyadan iborat bo'lib, ularning har biri tajribaning alohida qismlaridan foydalanishni taqazo etadi. Bunda kognitiv nazorat ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Kognitiv nazorat tushunchasi psixoanalitik yo'nalishdagi olimlar; – J.Kleyn, P.Xoltsman, R.Gardner, G.SHlezinger va boshqalarning ishlarida rivojlantirilgan. Ularning fikricha, kognitiv nazorat – bu, birinchidan, affektiv qo'zg'atuvchilarga nisbatan “tuzilmali to'xtatish” (insonlar bir – birlaridan idrok qilinayotgan vaziyatni turlicha munosabatda bo'ladilar, unga nisbatan turli ehtiyoj va affektiv ta'sirlarni namoyon etadilar); ikkinchidan, individning psixik omillarni koordinatsiya qilish imkoniyati, vaziyat talablari ta'sirida adaptiv (moslashuvchanlik) tabiatiga ega xulq – atvor shakllanadi[3].

Fenomenologiyasiga ko'ra kognitiv nazorat sodir bo'layotgan voqea – hodisalarni individual o'ziga xos tarzda analiz qilish, tushunish va baholashdan iborat. Mazkur yo'nalishda kognitiv nazorat (zamonaviy terminologiyaga ko'ra kognitiv uslub)ning oltita turi ajratib ko'rsatilgan. Bular; – ekvivalentlik diapozoni, kategoriyalar kengligi, rigid – egiluvchan nazorat, noreal tajribaga nisbatan bag'rikenglik, fokuslovchi yoki nusxa ko'chiruvchi nazorat, vaziyatni yumshatish va kuchaytirishdan iborat.

R.Gardnerning fikricha, biror kognitiv nazorat tipiga ko'ra shaxs xususiyatlari haqida xulosa chiqarib bo'lmaydi. Asosiy e'tiborni “kognitiv uslub” deb nomlangan kognitiv nazorat kompleksiga qaratish lozim. Kognitiv uslub, birinchidan, mazkur shaxsning kognitiv uslubi kognitiv nazorat qiluvchi tamoyillarning o'ziga xos birikuvi (kombinatsiyasi)dan iborat bo'lganligi sababli, u turli maxsus vaziyat talablaridan xolidir; ikkinchidan, kognitiv uslubni tashkil

etuvchi nazorat tamoyillari bir – biriga bog'liq bo'lmagan holda turli – tuman individual – ixtisoslashgan birikmalar shaklida namoyon bo'ladi. SHuning uchun ham kognitiv uslubga asoslangan holda insonlarning muayyan vaziyatdagi xulq – atvorini oldindan bashorat qilish mumkin[3].

Kognitiv uslub muammosiga bag'ishlangan nazariyalar ichida Dj.Kaganning kognitiv temp (tezlik) haqidagi qarashlari alohida o'rin tutadi.

Dastlab Dj.Kagan ob'yektlarni ikki usul yordamida toifalashtirishdagi individual farqlarni o'rgandi. Bolalarga yaxshi tanish bo'lgan uchtadan predmet tavsiya etilib, ulardan ikkita bir – biriga o'xshash bo'lganlarini topish vazifasi berildi. So'ngra insonlar suratlarini ajratish topshirildi.

Dj.Kagan tomonidan ob'ektlarning o'xshashligiga qarab birlashtirishini o'rganish asosida toifalashning uchta usuli aniqlandi[4]:

- Analitik – tavsiflovchi (aniq belgilar asosida guruhlashtirish, masalan, “zebra va mayka – yo'l – yo'l chiziqlari bor” va hakoza);
- Tematik (vaziyat va funksional aloqalarga asoslanib guruhlashtirish, masalan, kostryulka, stul – oshxona”, erkak, ayol, bola – oila” va boshqalar) .
- Toifali – xulosalovchi (tanlangan ob'ektlarni umumlashtirilgan holda guruhlashtirish, masalan, “kiyim – kechak”, “bir xil kasb egalari” va boshqalar).

Kognitiv temp omili muammolarni hal etishning faqatgina ayrim bosqichlaridagina namoyon bo'ladi. Bu bosqichlar quyidagilardan iborat:[4]

- 1) muammoli vaziyatni dekodlashtirish, tushunish;
- 2) muammoning yechimini topish uchun tayanish mumkin bo'lgan farazlarni yaratish;
- 3) dastlabki farazni asoslash uchun zarur harakatlarni bajarish;
- 4) uchinchi va to'rtinchi bosqichlarda hal etilgan muammolar yechimining to'g'riligini baholash;
- 5) javobni o'qituvchi yoki tekshiruvchiga ma'lum qilish.

Qaror qabul qilish tezligida namoyon bo'ladigan individual tafovutlarni Kagan shaxsning motivatsion – affektiv sohasi bilan bog'lab tushuntirgan[1].

O.Xarvi, D.Xant, G.SHroderlarning fikricha, vaziyatli ta'sir va shaxs xususiyatlari o'rtasida "kontsept" (tushuncha) vositachilik rolini bajaradi[2].

Kognitiv uslub muammosini rossiyalik tadqiqotchilardan I.N.Kozlova (1975), V.L.Kolga (1976), Y.T.Sokolova (1976), A.V.Solovyov (1977), M.S.Egorova (1979), M.A.Xolodnaya (2000) va boshqalar tomonidan keng o'rganila boshlangan.

O'smirlarda bilish faoliyatida namoyon bo'ladigan ikki kognitiv uslub; – maydonga tobe va maydondan mustaqil uslubining qaysi birini ustunligini aniqlash maqsadida Namangan shahridagi 52 – sonli va 58 – sonli 2 ta umumiy o'rta ta'lim maktabidan jami 52 nafar 16 yoshli o'smirlar ustida tajriba – sinov ishlari o'tkazildi. Tajribada **“Gotshald shakllari”** metodikasidan foydalanildi.[7] O'tkazilgan tajriba jarayonida erishilgan natijalar quyidagi jadvalda keltirilgan.

“Gotshald shakllari” metodikasi natijalari tahlili

Tajriba ob'yekti	Maydonga tobe uslub	Maydondan mustaqil uslub	Umimiy natijalar % hisobida
Namangan shahridagi 58-umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilari natijalari (jami 25 nafar o'quvchi)	57%	43%	100%
Namangan shahridagi 52-umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilari natijalari (jami 25 nafar o'quvchi)	45%	55%	100%

O'tkazilgan tajriba natijalari tahliliga ko'ra, Namangan shahridagi 58 – umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarning 57%, Namangan shahridagi 52 – umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarining 45% maydondan mustaqil uslubga ega ekanliklari aniqlandi. O'quvchilar murakkab kontekstni osonlik bilan yenga oldilar, ya'ni murakkab yaxlit detalni tarkibiy qismlarga ajrata oldilar, tavsiya etilgan vaziyatni qayta hosil qila oldilar, muammoning qarama – qarshi tomonlarini tezda aniqlay oldilar, maydonga demonstrativ yondashuvni namoyon etdilar.

Tajribada ishtirok etgan Namangan shahridagi 58 – umumiy oʻrta taʼlim maktabi oʻquvchilarning 43%, Namangan shahridagi 52 – umumiy oʻrta taʼlim maktabi oʻquvchilarining 55%da maydonga tobe uslub yuqori ekanligi aniqlandi. Oʻquvchilar murakkab kontekstni yenga olmadilar, yaʼni murakkab detaldagi qismlarni aniqlash uchun ularga koʻp vaqt kerak boʻldi, vaziyatni tayyor holda qabul qilishdi, muammolarni har doim ham oʻz vaqtida aniqlay olmadilar, maydonga nisbatan global yondashuvni namoyon etdilar. Ular uchun interpersonal yoʻnalganlik (ayniqsa noaniq vaziyatlarda) xos boʻlib, yakka boʻlishdan koʻra boshqalar bilan birga qolishni maʼqul koʻrdilar, shaxslararo aloqada nisbatan qisqa masofada turib muloqot qilishni xush koʻrdilar, ijtimoiy axborotlardan keng foydalandilar, oʻz – fikr mulohazalari va kechinmalarini ochiq ifodaladilar, boshqalarga nisbatan oʻta xushmuomala va eʼtiborli ekanliklari bilan ajralib turdilar.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagicha xulosa shakllantirish mumkin;

Oʻsmir yoshdagi oʻquvchilarning aksariyati koʻrinib turgan ochiq maydonga asoslanishadi, ular tashqi muhit taʼsirini qiyinchilik bilan yengishadi, kichik detalni “koʻrish” uchun koʻp vaqt sarflashadi. Ayrim oʻsmir yoshdagi oʻquvchilar esa ichki mezonlar asosida tashqi koʻruv taassurotlarining taʼsirini yengib, murakkab geometrik tasvirdagi detallarni osongina topa olishadi.

Oʻtkazilgan tajriba natijalaridan koʻrinib turibdiki, oʻsmir yoshdagi oʻquvchilarga voqea – hodisalarni maydonga tobe tarzda idrok qilish xos boʻlib, asta – sekin ulgʻaygani sayin ularning idroki mustaqil shaklga ega boʻlib boradi. Maydonga tobelik yoki mustaqillik yoshga bogʻliq hodisa ekan, maydondan mustaqil idrok qilish psixologik taraqqiyotning yuqori bosqichidir. Psixik taraqqiyotning eng muhim jihati sifatida tajribaning turli shakllarini psixologik differentsiatsiya qilish darajasi namoyon boʻladi.

Shunday qilib kognitiv uslubning asosiy vazifasi tashqi olamdan kelayotgan axborotlarni shunchaki qabul qilish va qayta ishlashdan iborat emas, balki tayanch

bilish jarayonlarini koordinatsiya qilish va boshqarishdan iboratdir. Kognitiv uslub borliq va sub'yekt o'rtasidagi vositachi bo'lib, u bevosita individual moslashuvchan jarayonlarning kechishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Kognitiv uslublar bevosita intellektual faoliyatning mahsuldorligiga javob bermaydi, topshiriqlarni to'g'ri va tez bajarilishiga aloqador emasligi tufayli ham u qobiliyat emas. Biroq, kognitiv uslublar axborotlarni qayta ishlash jarayonini tashkil etish uchun mas'ul bo'lganligi sababli, ularni metakognitiv qobiliyat deb atash mumkin. Metakognitiv qobiliyat intellektual o'zini – o'zi boshqarish va intellektual faoliyat samaradorligiga aloqadordir.

O'quvchilarning kognitiv uslubiga xos bo'lgan xususiyatlarini samarali diagnostika qilishni ta'minlash va ularni rivojlantirish maqsadida pedagoglar, amaliy psixologlar uchun quyidagi tavsiyalarni berish mumkin;

1. Har bir ta'lim muassasasi amaliy psixologlari tomonidan o'quvchilarning bilish jarayonlari, xulq – atvori va o'zaro munosabatlaridagi individual xususiyatlarni diagnostika qilishning psixodiagnostik metodlari bazasini yaratish;

2. O'quvchilar bilan olib boriladigan mashg'ulotlarning rivojlantiruvchilik rolini yanada kuchaytirishga erishish;

3. O'quv faoliyatiga pedagogik rahbarlik qilish orqali ularning sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol kabi bilish jarayonlariga xos individual xususiyatlar va kognitiv uslubni rivojlantirishga imkoniyat beruvchi vaziyatlarni yaratish;

4. Individual munosabatlarni tashkil etish orqali o'quvchilar faoliyatidagi yutuqlarini vaqtida aniqlash va rag'batlantirib borish;

5. O'quvchilarni mustaqil fikrlashga, kuzatuvchanlikka, atrof – muhitdagi har qanday yangiliklarga qiziqish bilan munosabatda bo'lishga, ijodkorlik va muloqotchanlikka o'rgatib borish;

6. Ta'lim muassasalaridagi o'quv mashg'ulotlari sifatini yaxshilash orqali kognitiv uslubni rivojlantirishga erishish lozim.

Bu tavsiyalarga amal qilish jismoniy va aqliy jihatdan yetuk, mustaqil fikrlovchi, barcha xususiyatlariga ko'ra boshqalardan ajralib turuvchi shaxsni

tarbiyalash imkonini beradi. Taqdim etilgan ilmiy – uslubiy tavsiyalar ijtimoiy faol, yuqori intellektual salohiyatga ega mutaxassislarni tayyorlash dasturlarini yaratish uchun zamin yaratadi.

Foydalanilgan dabiyotlar ro'yxati

1. Холодная М.А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. – М.: СПб: “Питер”, 2004. 384 с.
2. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. 2 – е изд., перераб. и доп. – СПб.: “Питер”, 2002. – 264 с.
3. Пиаже Ж. Психология интеллекта. – М.: СПб: “Питер”, 2003.
4. Зинченко Т.Р, Когнитивная и прикладная психология. – М.: “МОДЕК», 2000.
5. Фомин А.Е. Метакогнитивный мониторинг обнаружения учебных проблем // Известия Смоленского государственного университета. 2012. № 3 (19). С. 535–542.
6. Савин Е.Ю., Фомин А.Е. Когнитивные и личностные факторы уверенности в знании конкретной предметной области // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. 2011. № 3. С. 396–403.